

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARINING NAZARIY ASOSLARI

Ro‘zmetova Sohiba Aminboyevna
Urganch Ranch texnologiya universiteti
katta o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Maskur maqolada dunyodagi ayrim xalqlarda o‘zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar, hikoyalar va miflarning kelib chiqishi xaqidagi qarashlar va dostonchilikdagi tarli hil janrlarning O‘zbekiston hududidagi ilk qarashlari qanday paydo bo‘lganligi xaqida fikrlar bayon qolib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar:** doston, mif, afsona, janr, folklor, turkiy dostonchilik, rivoyar.*

Dunyodagi ayrim xalqlarda o‘zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar bor. Biz - o‘zbeklarda bu janr «doston» deb ataladi. «Doston» so‘zi qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma‘nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotimizda asosan ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og‘zaki ijodida baxshilar tomonidan og‘zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar, «Alpomish», Go‘ro‘g‘li turkumidagi «Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi», «Malika ayyor», «Ravshan»; «Kuntug‘mish», «Rustamxon» kabilar og‘zaki dostonlar namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro‘z», Navoiyning «Hayratul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo‘lib, ularni og‘zakidan ajratish lozim bo‘ladi.

Dostonlar hajm jihatdan chegaralanmaydi. Doston ijrosi ham ba‘zan soatlab, ba‘zan kunlab davom etgan. Bunda doston mazmuni, baxshining mahorat darajasi muhim hisoblangan. O‘zbekistonda xalq dostonlari Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Namangan viloyatlarida va Qoraqalpog‘iston muxtor respublikasida ijro etiladi. Ijrochi baxshilar do‘mbira, tor, dutor chertib, qo‘biz tortib doston aytadilar. Ijro usuliga ko‘ra o‘zbeklarda Samarqand, Xorazm, Farg‘ona (Namangan) dostonchilik an‘analari mavjud bo‘lib, Samarqandda ichki bo‘g‘iz ovozda, Xorazmda ochiq qo‘shiq aytilish yo‘li bilan, Namanganda ochiq, ammo, musiqa asbobiga mos holda kuylanadi.

Dunyoning va insonning paydo bo‘lishi haqidagi eng qadimgi hikoyalar mif deb ataladi. Mif yunoncha "myfhos" - so‘z, rivoyat, hikoyat so‘zidan olingan bo‘lib, xalq fantaziyasi mahsuli, dunyoning paydo bo‘lishi, tabiat yoki jamiyat hodisalari, xudolar va pahlavonlar haqidagi to‘qima afsonadir. Mifning ertakdan farqi shundaki, u hamisha hodisani izohlashni, tushuntirishni ko‘zda tutadi. Mifning afsonadan farqi shundaki,

uning zamirida biror tarixiy voqea yotmaydi. Mifologiya 8 miflarni o'rganuvchi fan soxasi bo'lib, u ibtidoiy insonning tabiatni bilishga intilishining natijasi sifatida vujudga kelgan. Darhaqiqat, insonning tabiatga qarshi kurashdagi ojizligi, uni noma'lum ko'ringan Hodisalarga javob topishga, qandaydir tushuncha va tasavvurlar yaratishga majbur etgan, bo'ron, zilzila, suv toshqini, sel kabi g'ayri tabiiy tasvirlangan pahlavonlar haqidagi miflarni vujudga keltiradi.

O'zbek folklorida bo'ri totemiga oid afsonalar, ertaklar mavjud. «Cho'loq bo'ri», «bo'ri qiz», «bo'ri». Bo'rini balo-ofatlardan saqlovchi, himoya qiluvchi, ezgulik yaratuvchi, qabila a'zolarining tug'ishgan ajdodlari deb bilganlar. Demak, totem u yoki bu urug'ning e'tiqod qo'ygan himoyachisidir. Turk afsonalarida bo'ri turk urug'ining ajdodi sifatida namoyon bo'ladi. Afsonada qadimgi turklar ona bo'ridan va dushman tomonidan kirilgan urug' ichida tirik qolgan 10 yoshli boladan tarqalgan. Bolani ona bo'ri qo'l-oyoqlari qirqilgan holda topib oladi, uni go'sht berib boqadi. Keyin qoyalarning biriga kirib ketgan va u yerda 10 ta bola tuqqan. Ularning har biri turk urug'larining asoschilari bo'lgan. Hatto Ashina ismli turk boshliq urug'larning birida bo'ri kallasi tasvirlangan bayroq bo'lgan. Chunki Ashina mo'g'il tilida bo'ri degan ma'noni anglatadi. Shuning uchun ibtidoiy kishilar, turkiy ajdodlarimiz og'ir turmushini yaxshilashga intilganlarida bo'riga sig'inganlar. Bunda totemning vazifasi yangi tug'ilgan bolani salomat saqlash, yaxshi hayot kechirish, chorvani ehtiyojlash, ekinlarni yovuz kuchlar ta'siridan saqlashdan iborat bo'lgan. Qadimgi Baqtriyadagi Zariasp, Xorazmdagi Xazorasp singari geografik joy nomlari ot kultiga aloqador bo'lgan urug'nomlari bilan bog'lanadi. O'zbek xalq dostonlarida G'iro't, Boychibor, Jiyronqush, Majnunko'k kabi epik ot obrazlarining g'oyat katta o'rin tutishi shundan. Faqat hayvonlargina emas, daraxtlar ham totem hisoblanadi: chinor, behi, tut daraxtlari. Shuningdek, o'zbek urug'larining otabobolari avval quyosh, suv, olovga topinganlar keyinchalik hayvonlarga o'tganlar. Demak, totemistik qarashlar qadimiy tasavvurlar tizimining asosini tashkil etar ekan.

Musulmon xalqlari mifologiyasi haqida Musulmon mifologiyasi asoslarini qadim-qadim zamonlardagi ildizlardan axtarmoq lozim. Buning uchun albatta qadimgi Arab mifologiyasi va Qur'oni karimni bilish zarur. Qur'oni karimning afsona va rivoyatlarida ko'pgina mifologiya elementlari saqlanib qolgan. Masalan, Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida olamning yaratilishi, Odam alayhissalom, Nuh alayhissalom haqidagi miflar saqlanib qolgan. Alloh - borliq va mavjudot olamning yaratuvchisidir. Qur'onda ham nihoyatda ko'p timsollar borki, ularni o'rganish jarayonida juda keng mifologiya haqida o'rganib olish mumkin. Jumladan, Odam ato va Momo havo, Ibrohim, Muhammad, Hazrati Ali, Dovud, Sulaymon, Iso Masih, farishta, munkarnakir, shayton va boshqalarning mifologik asoslari bilib olinadi.

«Go‘ro‘g‘li turkumi» dostonlarini yaratishda mifologiyaning o‘rni Turkiya, O‘rta Osiyo, yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarning xalqlari shunday bir og‘zaki ijod durdonalarini yaratdilar, bular bashariyat badiiyat xazinasiga noyob asarlar tortiq eta oldi. Ming yildan ortiq tarixga ega bo‘lgan bu javohirotlar hozirgi kunda o‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti deb ataladi. Bunda o‘zbek xalqining yaratgan «Go‘rug‘li» turkumiga kirgan dostonlarning alohida, muhim o‘rin tutishini guvohi bo‘lamiz. Mana shu turkumga kirgan dostonlarining yaratilishida mifologiya, ya‘ni asotiriy o‘rinlar asarning g‘oyaviy-estetik funksiyasini rang-barang jilolanishini ta‘minlaydi. Turk dostonlaridan «Ko‘ro‘g‘li» va o‘zbek dostonlaridan «Go‘ro‘g‘li» asarlarini qisqaroq tarzda qiyosiy analiz bo‘yicha fikr yuritmoqchimiz. Ma‘lumki, o‘zbek xalq eposi ko‘p turli epos hisoblanadi. Har bir turning mifologiyaga bo‘lgan munosabati ham o‘ziga hos, takrorlanmas 15 tipologik xususiyatga ega. Shuningdek epos va mifologiyaning o‘zaro munosabati bevosita tarixiy hamda struktural tipologik yondoshish orqali hal etiladigan masala hisoblanadi. Mifologiya va o‘zbek xalq eposining o‘zaro munosabati masalasida ancha ishlar qilingan bo‘lsa-da, bizningcha bu masalaning murakkab jihatlari to‘lig‘icha yoritish uchun mulohazalar yetarli emas. Chunki eposning biror namunasida uchraydigan ajdar yoki balo, semurg‘ yoki jodugar kampir kabi personajlar o‘z-o‘zidan mifik obrazlar ekanligi ma‘lum. Ularni mifologiyaga aloqador ekanligini isbotlashga urinish behuda. Bu masalada epos mifga yoki mif eposga qanday ta‘sir ko‘rsatadi, bizningcha, shu jihatlarni yoritilishi lozim. Epos xalqning qahramonona o‘tmishi sifatida qabul qilinganligi uchun uning tarkibidagi mif ham bevosita ana shu narsani ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi. Qahramonlik eposi tarixan qadimiyligi, strukturasining murakkab va salmoqliligi jihatidan xalq eposining eng qadimiy tipi hisoblanadi. Epos uchun muhim bo‘lgan xususiyatlardan yana biri shundaki, unda ulug‘langan va kuylangan umuminsoniy xislatlar beqiyosligidan qat‘iy nazar, u biror davrni aks ettirishi jihatidan yo o‘tmishni, yo o‘zi yaratilgan davrni ulug‘laydi, birorta ham xalqning eposi yo‘qki, unda utopik tarzda bo‘lsa ham kelajak davr va unga xos targ‘ibotlar tasvirlangan bo‘lsin. Agar epos kelajakni aks ettiradigan bo‘lsa, u holda uning xalq ongida konkret qahramonona o‘tmishi sifatida qabul qilinishi xiralashib qolgan bo‘lur edi va epos ham ertak kabi xayolat olamiga chulg‘anib, shundayicha qabul qilinardi. Holbuki, qahramonlik eposi hammavaqt xalqning konkret qahramonona o‘tmishi sifatida ulug‘lanib kuylanib kelinardi.

Turkiy dostonchilikning janr xususiyatlari. Bashariyatning eng qadimiy tafakkuriy madaniy-ma‘rifiy jarayonlarini aniqlashda eng avvalo turkiy dostonchilikning ildizlariga diqqat-e‘tiborni qaratish lozim bo‘ladi. Bu nihoyatda qiziq va g‘aroyibdir. Turkiy dostonchilik jahon xalqlari eposlari singari o‘zining yuksak g‘oyaviyligi, badiiy kamoloti bilan alohida o‘rin tutadi. Doston epik ijodiyotning juda qadimiy turi sifatida barcha xalqlar og‘zaki adabiyotida mavjud. Uning yuzaga kelishi

ko‘p xalqlar hayotidagi epikqahramonlik davriga borib taqaladi. Albatta, dostonlarning yuzaga kelishidan oldin katta epik asarlar, ya‘ni epos yaratilgan. Demak, qadimiylik barcha xalqlar eposlari uchun tipologik hodisa bo‘lib, uning yaratilishi xalqining boshidan kechirgan muayyan iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlar, uning tarixidagi voqealarning bosqichlari bilan bog‘liqdir.

Xorazm dostonchiligi musiqiyliigi, dostonni jo‘r ovoz bo‘lib ijro etilishi, doston ijrosida bir necha musiqa asboblari jo‘r bo‘lishi bilan ajralib turadi. Qadimgi sayillarda, to‘ylarda 3-4 baxshi chaqirilgan va har bir baxshiga alohida-alohida davra berilgan. Sayil yakunida mohir baxshi atrofida odamlar ko‘payib, saviyasi past baxshi atrofida hech kim qolmagan. Bu odat san‘atkorning o‘z ustida muttasil ish olib borishga va ijro san‘atini egallashga majbur qilgan. Undan tashqari, Xorazmda 40 yildan ortiq xonlik qilgan Muhammad Rahimxon (Feruz) har yili baxshi va xonandalarning ko‘rigini o‘tkazib, shaxsan o‘zi ularga doston aytish huquqini bergan. Ijro darajasi zaif baxshini omma o‘rtasida doston aytish huquqidan mahrum qilgan. Dostonchilikka bu qadar mas‘uliyat bilan yondashish Xorazm dostonchiligi rivojini ta‘minlagan. Bu maktabda Amat baxshi, Bola baxshi (Qurbonnazar Abdullaev), Boltavoy baxshi, Qodir sozchi, Murod baxshi, Ro‘zimbek baxshi, Otaxon baxshilar ijod qilishgan va «Bozirgon», «Oshiq G‘arib va Shohsanam», «Qirq ming», «Oshiq Mahmud» kabi dostonlarni katta konsert dasturini eslatadigan tomosha tarzida ijro etishgan.

Dostonlar syujeti nazariyasiga doir Ko‘lami keng epik me‘rosimizni doston kuylash sirlarini mukammal egallagan yetakchi dostonchilarsiz tasavvur etolmaymiz. Chunki avlodlarimizning yashash va kurash tarixi, urf-odati, rasmrusumi, san‘at va madaniyati badiiy aks ettirilgan nodir namunalarni avaylab-asrab bizgacha yetkazishda ularning xizmati bebahodir. Doston janri taraqqiyot bosqichlarini belgilashda dostonchilarimiz sulolasiga mansub Islom shoir Nazar o‘g‘li kabi bahshilarning individual uslubi diqqatga sazovardir. Islom shoir Nazar o‘g‘li (Mansur Afzalov nashrga tayyorlagan) «Orzigul» dostonini sevib kuylagan va bu asar shoirning repertuaridan mustaxkam o‘rin olgan. Doston g‘oyaviy yetuk, badiiy go‘zal va mazmunan pishiq asardir. Unda ertak motivlari esa xalq fantaziyasining ta‘siri yaqqol seziladi. Bevosita sehrli-fantastik ertak zaminida yaratilgan «Orzigul» dostonining asosiy g‘oyaviytematik yo‘nalish Qoraxon podshohning o‘z qizi Orzigulga oshiq bo‘lib qolishi va xalqning bunday razillikka qarshi munosabati tasviridan iboratdir. Syujet chizig‘ida hayot uchun eng muhim bo‘lgan to‘qnashishlar, qarama-qarshiliklar, asar qahramonlarining ma‘naviy dunyosi, ichki kechinmalari aks etadi. Doston voqealari drammatizmga boy bo‘lib, barcha keskin voqea-hodisalarni Xosxona - Oqtosh mamlakati, shuningdek, Qoraxon - Orzigul, Suvonxon - Sultonxonlar o‘rtasidagi

kolliziya birlashtiradi. Undagi qahramonlar va personajlarning taqdiri nihoyatda og'ir vaziyatlarda kechadi.

Dostonda adolatsizlikni qoralash va yaxshilik, haqiqat, ezgulikni qattiq turib himoya etish muhim o'rin tutadi. An'anaga ko'ra finalda yovuz kuchlar mag'lub bo'lib, sof niyatli murad maqsadlariga yetadilar. Doston kompozitsiyasining birinchi bosqichida asar syujeti uchun asos bo'lgan konflikt, mana shu konfliktni yuzaga keltiruvchi voqealarda epik shartlilik aktiv amal qiluvchi qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. Kompozitsiyadagi ikkinchi bosqich Oqtosh mamlakatining podshohi Sultonxonning o'g'li Suvonxon bilan Orzigulning Qushqanot qal'asidagi uchrashuvi bilan tugaydi. Bu epik tasvir nuqtai nazaridan shart. Biroq mana shu shartlilikning yuzaga chiqishini ta'minlashda tasvirda tush motivi, qahramonga safarda hamroh bo'lib unga maslahat beruvchi yaqin do'sti bo'lgan epik ot, ilohiy kuch-Xizr va kiyik ishtirok etadilar. Agar yuqorida aytgan shartlilik to'g'ridan-to'g'ri amalga oshganda, u holda eposdagi tasvir printsiplariga mos tushmagan va bayon qilinayotgan voqealar sistemasidagi har bir halqa asoslanmagan bo'lar edi. Mana shu voqealar bog'lanishini asoslovchi motivlar epik tasvir nuqtai nazaridan shartlilik sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O.Madayev, T.Sobitova xalq og'zaki poetik ijodi. Sharq.-T.,2011.
2. T.Sobitova Xalq ijodi saboqlari. MUMTOZ SO'Z. -T., 2011.
3. O.Madayev, M.Jo'rayev, T.Sobitova, N.Muhitdinova O'zbek folklori. Zebo print. -T., 2022. 9. T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo'rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov O'zbek folklori. Tafakkur-bo'stoni.-T., 2020.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. Birinchi jild. - T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006 – .B. 649.
5. Saidov M./ Muhammadnodir Saidov – Ma'rifat fidoiysi. – T. : MUMTOZ SO'Z, 2009.– B.7.
6. Mirzayev T. Doston. O'zbek folklorining epik janrlari. - T.:Fan,1981. -B. 21-